

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De veranderende Nederlandse kiezers: op drift op rationeel?

Middendorp, C.P.

Citation

Middendorp, C. P. (1983). De veranderende Nederlandse kiezers: op drift op rationeel? *Acta Politica*, 18: 1983(4), 489-497. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452363>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452363>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Literatuur

De veranderende Nederlandse kiezers: op drift of rationeel?

door C. P. Middendorp

Naar aanleiding van: Rudy B. Andeweg, **Dutch voters adrift. On explanations of electoral change 1963-1977**, Leiden, 1982
 C. van der Eijk, B. Niemöller, **Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement**, CT Press, Amsterdam, 1983

Sinds de verkiezingen van 1967 (maar eigenlijk pas systematisch volgens het principe dat het hier een continu programma van verkiezings-studies zou moeten betreffen, sinds 1971) worden in Nederland bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer zogenoemde Nationale Kiezersonderzoekingen gehouden (NKO's). De opzet van deze studies is de meeste Nederlandse politicologen wel bekend, dus daarover hoeft hier niet in detail te worden getreden. Het betreft enquêtes 'rond' de Tweede-Kamerverkiezingen - meestal één (soms twee) vòòr de verkiezingen, en één erna, onder dezelfde kiezers. Het basismateriaal van deze enquêtes wordt gedeponereerd bij het Steinmetzarchief te Amsterdam voor nadere, secundaire analyse. Het gaat bij deze studies niet uitsluitend om de bestudering van het kiesgedrag, maar meer in het algemeen om de studie van opvattingen, houdingen, gedrag van kiezers; de verkiezingen vormen slechts de aanleiding tot de studie, gezien de mogelijkheid dat de kiezers dan hun feitelijk stemgedrag kunnen rapporteren. De opzet van de studies is in handen van een landelijke werkgroep met vertegenwoordigers van alle universitaire instellingen waar politicologie wordt gedoceerd; de projectleiding rouleert onder de verschillende instellingen: in 1967 was deze in handen van de Vrije Universiteit, in 1971, 1981 en 1982 van de Universiteit van Amsterdam, in 1972-73 van de Katholieke Universiteit te Nijmegen en in 1977 van de Rijksuniversiteit te Leiden. Van 1967 tot en met 1981 werden de NKO's financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek ZWO; in 1982 werd noodgedwongen - mede door de vervroegde verkiezingen - een bredere financiering gevon-

den via bijdragen van de Ministeries van Binnenlandse Zaken en Onderwijs en Wetenschappen, het Sociaal en Cultureel Planbureau, ZWO, de Universiteit van Amsterdam, de Rijksuniversiteit te Leiden, het Universiteitsfonds van de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Katholieke Hogeschool Tilburg.

De Nationale Kiezeronderzoekingen zijn niet de enige enquêtes die in Nederland worden gehouden onder het (potentiële) electoraat. Gewezen kan worden op voorlopers van de NKO's uit 1966 ('Politiek in Nederland', 'Godsdienst in Nederland'), op de studies naar 'Progressiviteit en conservatisme' (Middendorp) uit 1970, en de daaropvolgende replicaties 'Culturele veranderingen in Nederland' (Sociaal en Cultureel Planbureau en Middendorp) uit 1975 en 1980, op het 'Kontinu-onderzoek' van de FSW-A van de Universiteit van Amsterdam (vanaf 1971 meer dan 20 golven), op het project 'Changing Mass Publics' van de Katholieke Hogeschool Tilburg (vanaf 1972) en op het Participatie-onderzoek 1971 waaraan de Rijksuniversiteit te Leiden deelnam. Zo is er over een periode van ruim 15 jaar een breed scala van gegevens over het Nederlandse electoraat beschikbaar gekomen voor politicologisch onderzoek, waarbij tamelijk veel van de gegevens door de tijd heen vergelijkbaar is.

Wat de NKO's zelf betreft is dit slechts voor een deel het geval. Door de omnibus-achtige opzet met inbreng van verschillende participanten is zowel het onderlinge verband als de vergelijkbaarheid in de tijd van de verschillende vraagstellingen in de NKO's beperkt. Dit heeft er mede toe geleid dat van de verschillende NKO's weliswaar steeds zogenoemde 'snelle publikaties' in bundelvorm het licht zagen (korte en noodgedwongen tamelijk oppervlakkige bijdragen van vertegenwoordigers van de verschillende participerende instellingen), maar dat wat diepergravende en meeromvattende analyses achterwege bleven. (Uiteraard werden wel deelanalyses in artikelvorm gepubliceerd.) Zo kon het gebeuren dat de tot en met 1981 enige subsidie-gever (ZWO) de reeks NKO's steeds meer ging beschouwen als een routinematige vorm van data-verzameling welke nauwelijks meer voor subsidiëring in aanmerking zou komen.

Met de dissertaties van Andeweg en Van der Eijk en Niemöller (zie hierboven) is aan deze situatie ten dele een einde gekomen. Beide dissertaties maken voor hun longitudinale analyse van veranderingen in het kiesgedrag van het Nederlandse electoraat gebruik van vele NKO's (Andeweg bovendien van andere aanverwante studies) waarbij vraagstelling en analyses veel verder gaan dan tot nu toe was gerealiseerd. In deze zin vormen beide dissertaties een belangrijk markeringspunt in het Nederlandse kiezeronderzoek.

Het is op zichzelf opmerkelijk dat pas ruim 10 jaar nadat zich in Neder-

land de belangrijkste veranderingen in het kiesgedrag hebben voorgedaan systematisch empirisch onderzoek vastgelegd in dissertaties verschijnt. Immers, de belangrijkste verschuivingen hebben zich voorgedaan in de jaren 1967-1972 in de vorm van een groot verlies van de confessionele partijen, vooral van de KVP, en de opkomst van vele nieuwe partijen en partijtjes (D'66, PPR, DS'70), waarvan de meeste een wisselend electoraal lot beschoren was. Sindsdien wordt door sommigen gesproken van een crisis in de Nederlandse politiek terwijl anderen dat sterk relativeren.¹ Sindsdien ook zijn er vele theorieën ontwikkeld welke het veranderende stemgedrag van de Nederlandse kiezers zouden kunnen verklaren. Het is vooral Andeweg die zich daar op richt.

De dissertatie van Andeweg is volgens de auteur zelf een summum van secundaire analyse: hij toetst door *anderen* opgestelde hypothesen met door *anderen* verzamelde gegevens! Het gaat hem er vooral om om veranderingen in de samenstelling van het electoraat te onderzoeken op hun effecten op het stemgedrag. In hoeverre zijn deze veranderingen een verklaring daarvoor? Hij onderzoekt het effect van veranderingen in religieuze houdingen en gedrag, het effect van het ontstaan van een 'post-industriële maatschappij' met zijn veranderende klassestructuur, toegenomen sociale mobiliteit, verhoging van het opleidingsniveau en toegenomen geografische mobiliteit. Ook wordt nagegaan in hoeverre de jongeren verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de sinds 1967 veranderde politieke verhoudingen, mede in verband met de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd in 1967 en 1971, en de grotere ontvankelijkheid van jongeren voor nieuwe politieke stromingen en ideeën. Het effect van bepaalde politieke incidenten en gebeurtenissen wordt eveneens nagegaan.

De grote waarde van deze studie is gelegen in het feit dat op basis van empirische analyse verreweg de meeste van de geopperde hypothesen ontkracht kunnen worden; er wordt althans geen steun voor gevonden. De auteur meent dat slechts een afgenomen religieuze orthodoxie de verminderde aanhang van de confessionele partijen kan verklaren. Daarnaast zou secularisatie onder Nederlands-Hervormden de verminderde aanhang van de CHU ten dele verklaren, ontzuiling of wel 'depillarization' zou daarentegen een rol spelen voor het stemgedrag van gereformeerden en aldus voor de aanhang van de ARP. De veranderingen in de classesamenstelling van het electoraat (de 'nieuwe middenklasse') noch het specifieke stemgedrag van jongeren spelen een noemenswaardige rol ter verklaring van het veranderde stemgedrag. Secularisatie en politieke gebeurtenissen evenmin als sociale en geografische mobiliteit of verhoging van het opleidingsniveau, blijken van noemenswaardig belang te zijn.

Van der Eijk en Niemöller gaan in eerste instantie eveneens na in

hoeverre de veranderde samenstelling van het electoraat veranderingen in het stemgedrag kan verklaren. Evenals Andeweg komen zij tot de conclusie dat het overgrote deel der veranderingen moet worden toegeschreven aan *individuele* veranderingen, dus veranderingen in het stemgedrag van individuele ('permanente') kiezers. Anders als Andeweg gaan zij vervolgens niet in op mogelijke structurele verklaringen voor dit individueel veranderde stemgedrag (in deze zin vormen de beide dissertaties een waardevolle aanvulling op elkaar) noch op bijvoorbeeld veranderde religieuze houdingen en gedrag. Zij gaan echter veel dieper dan Andeweg in op de kwestie van de typologie van veranderende kiezers versus stabiele kiezers (Hoofdstuk 3) en op de kwestie van het meten van veranderd stemgedrag via 'recall' dan wel 'panel' methoden (Hoofdstuk 4). De panel-methode lijkt beter (pag. 115, 144, 145) maar op geaggregeerd niveau blijkt er nauwelijks verschil te bestaan tussen gegevens over wisselende kiezers gebaseerd op panel-data dan wel op basis van recall data (par. 4.5.).

De opbouw van de dissertatie van Van der Eijk en Niemöller is grondig en elegant. Voordat in Hoofdstuk 6 wordt overgegaan tot een eigen benadering (een '*party space approach*') wordt, zoals boven aangeduid, eerst nagegaan of veranderingen in het stemgedrag verklaard kunnen worden door de veranderde samenstelling van het electoraat (hetgeen niet het geval blijkt te zijn) en wordt gezien in hoeverre er verklarende variabelen te vinden zijn voor een typologie van stabiele en veranderende kiezers, zowel op basis van recall data als van panel data. Er worden twee stabiele discriminant-functies gevonden – een *party-affiliation* dimensie en een '*involvement*'-dimensie – welke echter weinig voorspellende waarde hebben voor individuele posities ten aanzien van het stabiele of veranderende stemgedrag. Dit wordt door de auteurs niet zozeer geweten aan de bij de analyse betrokken onafhankelijke variabelen maar aan de gebruikte typologie, gebaseerd op gegevens van stemgedrag bij twee verkiezingen.

In hun eigen benadering van het kiesgedrag stellen de auteurs ten eerste vast dat de politieke partijen op een één-dimensionele links-rechts dimensie kunnen worden geplaatst, en dat de positie van de partijen daarop relatief stabiel is. Het stemgedrag wordt vervolgens verklaard door de zogenoemde '*kleinste afstand*' hypothese: kiezers stemmen op de partij die in hun perceptie op de links-rechts dimensie het dichtst staat bij hun eigen positie op die dimensie. Getracht wordt aannemelijk te maken dat zowel de partijen (in de perceptie van de kiezers) als de kiezers zelf relatief stabiele posities op deze dimensie innemen. *Veranderingen* in het kiesgedrag worden tenslotte verklaard door de '*afstand-reductie*' hypothese: kiezers gaan steeds meer stemmen op partijen die een kleinere afstand vertonen – in hun perceptie – tot de eigen positie op de links-rechts dimensie. Tenslotte

wordt afdoende afgerekend met het begrip 'party-identification' en wordt het begrip 'ideologische identificatie' met een bepaalde positie op de links-rechts schaal geïntroduceerd.

Boven gegeven korte samenvattingen van beide hier besproken dissertaties doen nauwelijks recht aan deze studies. Beide berusten op uitgebreide data-analyses welke hun weerga in de Nederlandse politicologische literatuur nauwelijks vinden. De werkzaamheden van Andeweg berusten voornamelijk op kruistabellenanalyse; Van der Eijk en Niemöller hanteren echter ook vele geavanceerde technieken, zoals loglineaire analyse, multi-dimensional scaling in verschillende varianten en discriminant-analyse. Dit alles kan beschouwd worden als een mijlpaal in het Nederlandse kiezersonderzoek.

Na deze lofuitingen past hier toch ook een enkel woord van kritiek; om te beginnen de studie van Andeweg.

Mijn voornaamste bezwaar tegen deze studie is de theoretisch ietwat naïeve aanpak. De auteur stelt terecht – zoals boven aangemerkt – dat hij andermans hypothesen tracht te toetsen met behulp van andermans data. Op zichzelf is daar niets tegen, en het is zelfs aan te bevelen allerlei min of meer modieuze theorieën over het functieverlies van de kerken en de religie, de post-industriële maatschappij en de rebellie der jongere kiezers eens grondig te toetsen. Echter, ter verklaring van de vrij plotselinge veranderingen in het kiesgedrag der Nederlanders tussen 1967 (of iets daarvoor) en 1972 (of iets daarna) – welke veranderingen bovendien nog een tamelijk specifiek karakter hadden en zich voornamelijk beperkten tot groot verlies voor de KVP – lijken deze 'verklaringen' bij voorbaat tot ontcrachting gedoemd.

Nu kan men wel stellen – wat Andeweg overigens niet doet – dat allerlei sluipende en geleidelijke veranderingen toch op een bepaald moment een soort omslag in het stemgedrag kunnen bewerkstelligen, maar dit soort speculaties is met behulp van de beschikbare enquêtegegevens niet te verifiëren.

Ernstige detailkritiek moet voorts geleverd worden op Andeweg's hantering van het begrip 'depillarisation'. Dit begrip wordt weliswaar herhaaldelijk gedefinieerd in termen van de *sterkte* van de *relatie* tussen religieuze orthodoxie en het stemmen op confessionele partijen, maar wordt *ook* gehanteerd in termen van de opvatting dat allerlei organisaties zoals omroepverenigingen, vakbonden en sportclubs op religieuze grondslag zouden moeten worden georganiseerd. In deze laatste zin is er sprake van 'ontzuiling' (Tabel 2.9, pag. 59), in de eerstgenoemde zin echter niet. Behalve de verminderde religieuze orthodoxie hebben dan ook deze opvatting over ontzuiling (alsmede kerkgang, de afneming daarvan) een

effect op het confessionele stemmen van degenen die zich rekenen als behorend tot een kerkgenootschap. De analyse van Andeweg laat niet toe de onafhankelijke effecten van elk van deze drie variabelen vast te stellen. Andeweg's constatering dat de geseculariseerde kiezers (wèl opgevoed in een religie, maar zich niet meer rekenend tot een kerkgenootschap) eerder geneigd zijn op de PvdA te stemmen, doch dat de gedeconfessionaliseerde kiezers (zich wel rekenend tot een kerkgenootschap, maar niet meer stemmend op een confessionele partij) zich voornamelijk tot de VVD wenden, is interessant. Zijn uiteindelijke verklaring voor het veranderde stemgedrag in termen van het 'fashionable electorate' is echter wel zeer mager, en ook nauwelijks noodzakelijk aangezien het hier voornamelijk moet gaan om het wel en wee van de kleinere partijen zoals D'66, DS'70 en de PPR, terwijl voor de tamelijk plotseling verminderde aanhang van de confessionele partijen – na de oprichting van het CDA tot voorlopig staan gebracht –, die structureel van veel groter belang is, wel degelijk verklaringen worden aangegeven. (Waardoor het komt dat de religieuze houdingen zich hebben gewijzigd – met hun effect op het stemgedrag – wordt hierbij in het midden gelaten.²)

De kritiek op de dissertatie van Van der Eijk en Niemöller richt zich vooral op hun drie centrale hypothesen – geponoerd in termen van rationeel kiesgedrag – met daaraan voorafgaand een kritische notitie ten aanzien van de wijze waarop de één-dimensionale party-space in termen van links-rechts wordt vastgesteld. Als detailkritiek geldt dan nog dat het begrip party-identification in eerste instantie als een theoretisch belangrijk begrip wordt gepresenteerd (pag. 190–191) maar in het laatste hoofdstuk van hun boek vakkundig onderuit wordt gehaald.

In de eerste plaats wil ik opmerken dat de analyse van de dimensionaliteit van de 'party space' in termen van één links-rechts dimensie overtuigender zou zijn geweest indien de respondenten in dit verband niet was gevraagd om de politieke partijen te ordenen... van links naar rechts! Als de termen links en rechts een zekere (eventueel impliciete) betekenis hebben voor de meeste respondenten, dan kan men toch bijna niet anders verwachten dan dat de politieke partijen inderdaad langs deze hoofddimensie worden geordend! Indien deze links-rechts dimensie als enige of voornaamste naar voren zou komen op basis van een *algemene preferentie-vraag*, dan zou men theoretisch veel sterker in zijn schoenen staan dan thans het geval is.

In de tweede plaats, de toetsing van de 'kleinste afstand' hypothese levert mijns inziens niet zulke overtuigende resultaten op (Tabel 7.5., pag. 278). Slechts 60% der kiezers stemt immers volgens dit 'model'. 40% heeft blijkbaar andere overwegingen laten prefereren. De vraag is ook in hoeverre dit stemgedrag nu als 'rationeel' moet worden aangemerkt. Het gaat

immers om percepties van de posities van politieke partijen op de links-rechts dimensie, in combinatie met de eigen gerapporteerde voorkeur qua positie op deze dimensie. Het is dan blijkbaar even 'rationeel' om bijvoorbeeld het CDA als een centrum-partij te percipiëren – en daar dan op te stemmen vanwege het feit (zie verder) dat men zichzelf ook in het midden van deze schaal plaatst – als om het CDA uiterst rechts te plaatsen op de links-rechts schaal en zichzelf – op het CDA stemmend – eveneens! (Zie bijv. Tabel 7.1.) Volgens mij kan consistentie in dit verband niet zonder meer rationeel worden genoemd, temeer niet aangezien de additionele eis die de auteurs zichzelf stellen voor het bepalen van de mate van rationeel stemgedrag (relatieve stabiliteit van de individuele links-rechts inschattingen) niet direct kan worden aangetoond. (Pag. 286). Maar bovendien lijkt het mij weinig rationeel om – wat toch niet mag worden uitgesloten – de *perceptie* van de partij van de eigen voorkeur aan te passen aan de *positie* welke men zich zelf toedenkt op de links-rechts dimensie. Uit ander onderzoek is wel gebleken dat er weliswaar een behoorlijke correlatie bestaat tussen subjectieve inschattingen op deze dimensie en meer 'objectieve' scores daarop, maar deze correlaties benaderen niet de 1.0 en laten dus veel ruimte voor inconsistenties.³

In de derde plaats moet worden opgemerkt dat de verklaring van de verandering in het stemgedrag (alleen tussen 1977 en 1981!) in termen van de 'distance reduction' hypothese niet alleen niet afdoende is (zoals de auteurs zelf erkennen) maar tevens weinig overtuigend. Immers, men gaat daarbij af op de *perceptie* van de *positie* van de politieke partij waarop men bij de *vorige* verkiezingen stemde in termen van de links-rechts positie van die partij, vergeleken met de *eigen* positie bij de *nieuwe* verkiezingen vier jaar later, en vergeleken met de *perceptie* van de links-rechts positie van de (*andere*) partij waarop men dan zegt te hebben gestemd. Het is dus volstrekt onduidelijk of de afstand tussen eigen positie op de links-rechts schaal en die tussen de partij waarop men bij de *vorige* verkiezingen stemde, bij de *nieuwe* verkiezingen is gereduceerd! En zelfs volgens deze methode vertoont ongeveer 30% van de kiezers welke van partij verandert een *toeneming* van de afstand van de eigen positie tot die van de nieuwe partij waarop men in 1981 stemt, in plaats van een *afnemings*. (Tabel 7.8., pag. 293.)

Tenslotte, in combinatie met elkaar lijken de drie centrale hypothesen van de auteurs (relatieve stabiliteit van ideologische identificatie op de links-rechts dimensie, de 'kleinste afstand' hypothese en de 'afstand-reductie' hypothese) *veranderingen* in het stemgedrag nauwelijks te kunnen verklaren. Bovendien zou men dan verwachten dat oudere kiezers – na enkele verkiezingen – in het geheel geen verschil meer zouden moeten vertonen tussen hun eigen positie op de links-rechts dimensie, en die van de

partij waarop men stemt; deze voor de hand liggende analyse voor verschillende leeftijdsgroepen laten de onderzoekers echter achterwege.

Slotopmerkingen

Het moge duidelijk zijn dat naast veel waardering voor het werk van Andeweg en Van der Eijk en Niemöller, ook enige kritiek mijns inziens op zijn plaats is. De waardering geldt vooral de gedegen empirische opzet van beide studies, waarbij staaltjes van data-manipulatie en toepassingen van soms geavanceerde technieken (vooral bij Van der Eijk en Niemöller) vallen te bewonderen. Vooral de opzet van de dissertatie van deze beide laatstgenoemden verdient op zichzelf genomen waardering.

Wat enigszins tegenvalt is de inhoudelijke, theoretische kant van deze studies. De conclusies van Andeweg zijn (ten dele onnodig) mager, maar hebben het voordeel van het 'debunking' effect: veel zogenaamd getheoretiseer wordt terecht naar het land der fabelen verwezen. De theoretische invalshoek van Van der Eijk en Niemöller behelst mijns inziens veel minder dan de goed aangeklede presentatie in termen van 'ideologische identifikatie', 'smallest distance' en 'distance reduction' hypothesen in eerste instantie zou kunnen doen vermoeden. De introductie tot hun nieuwe benadering via een analyse van het veranderende electoraat en de analyse van recall en panel data, hun typologie-analyse van veranderende kiezers en tenslotte de effectieve wijze waarop het begrip 'party identification' wordt ontmaskerd, lijken daarbij eigenlijk interessanter dan hun eigen inhoudelijke bijdrage – zij het dat deze in verder onderzoek, zoals de auteurs ook aankondigen, nader kan worden onderzocht op bruikbaarheid. Daarbij zou ik mij kunnen voorstellen dat gezien de vooralsnog wat magere empirische steun die voor de verschillende hypothesen in termen van uitsluitend de links-rechts dimensie wordt gevonden, toch meer aansluiting zal worden gezocht bij meerdimensionele benaderingen van de 'party space'; à la Bronner en De Hoog, bijvoorbeeld.⁴

Noten

1. Zie bijvoorbeeld J. Th. J. van den Berg en H. A. A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Samsom, Alphen a.d. Rijn, 1974, en de bespreking daarvan door Koen Koch, *Crisis in de Nederlandse politiek of crisis in een Nederlandse politicologische theorie*, *Maatstaf*, November 1974, pp. 1-8.

2. De afnemende orthodoxie kan beschouwd worden als een vorm van religieuze individualisering waarop in Nederland in de jaren 60 na het Tweede Vatikaanse concilie vooral binnen Rooms-Katholieke kringen nogal de nadruk werd gelegd, onder meer onder invloed van bijv. bisschop Beckers. Individualisering is als een

meer algemene trend in de jaren 60 aangeduid door C. P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Boom en Zoon, Meppel 1979, Hoofdstuk 2.

3. Aan het begrip 'rationaliteit' is door Koch ruime aandacht besteed (K. Koch, Rationaliteit en rationeel gedrag: definitie en hypothese, *Acta Politica*, 1976, 3: pp. 312-364. Voor een kritiek op een soortgelijke benadering als Van der Eijk en Niemöller door Van Cuilenburg e.a., zie C. P. Middendorp, Een methodisch-technische afweging van 'Kiezers en issues: over politiek inhoudelijke afweging'. *Acta Politica*, 1981, 16: pp. 265-271.

Voor de samenhang tussen objectieve en subjectieve links-rechts posities, zie C. P. Middendorp, *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*, Mouton Publisher, New York etc., 1978: pp. 254.

4. Zie A. E. Bronner en R. de Hoog, *Politieke voorkeur: oordelen en beslissen*, Amsterdam, dissertatie.

Twee commentaren op Aquina's bespreking van 'Het politicologendebat: wat is politiek' (AP 1983/3)

I

Onder aanroeping van Tacitus' credo dat men 'sine ira et studio' moet schrijven, opent de Nijmeegse bestuurskundige Aquina (in *Acta Politica* 1983, 3, blz. 373) zijn bespreking van het Amsterdamse boekje 'Het Politicologendebat: wat is politiek?' met niet geringe waarde-oordelen over een eerdere bespreking van en discussie over dat boek. Het zou daarbij om 'modderworstelen' en 'het uitvechten van persoonlijke vetes' zijn gegaan en dat alles gepubliceerd in een blad vol 'leesvoer voor al dan niet vermeeende intellectuelen, wetenschappelijke pulp dus'.

Frappant zijn twee aspecten van deze rondborstige taal. Ten eerste dat de recensent zelf goed kennis neemt van wetenschappelijke pulp en er zijn eigen bespreking zelfs aan ophangt. En ten tweede dat hij Tacitus niet verder heeft gelezen. Tacitus zegt namelijk ook hoe men wél moet schrijven: 'incorruptam fidem professis' (*Historiae*, boek 1), hetgeen in de uitstekende editie van dr. J. Meijer vertaald wordt als 'met onkreukbare trouw aan de waarheid'. Het zou van niveau getuigd hebben ('een toontje lager, een trapje hoger', zoals J. à Campo dat hier ooit zo fraai omschreef), als Aquina, Tacitus verder volgend, zijn oordeel naar waarheid had gegeven in plaats van naar persoonlijke waarden.

Oordelen als 'modderworstelen' en 'persoonlijke vetes' zou Tacitus feitelijk onderbouwd en geobjectiveerd hebben of, indien de feiten ontbreken, achterwege hebben gelaten. Het is ook een nadere bezinning waard